

КОНТЕКСТ И ПОДХОД ЗА РАЗКРИВАНЕ НА ПЕРСПЕКТИВНИТЕ ПАЗАРНИ НИШИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Изясняването на дългосрочните перспективи пред българската икономика е съществено условие за конкурентоспособното ѝ развитие и интегриране в световните производствено-търговски мрежи. Освен предмет на широка професионална дискусия това трябва да е началото за разработката на Национална стратегия за обществено-икономическото развитие на България, което е първостепенен прерогатив на висшата държавна администрация. Целта на статията е да се включи задочно в дискусията, като евентуално провокира разгръщането ѝ в по-голяма широта и комплексност. Изложените в нея съображения са базирани върху досегашни изследвания и резултати на автора.

E20; F41; O20

В държавното управление въпросът за дългосрочните перспективи на българската икономика още не е добил значението на високо актуална задача с голяма практическа стойност. През целия досегашен реформен период официалният политически интерес беше съсредоточен предимно върху краткосрочния хоризонт и проблеми на обществено-икономическото развитие. Заедно с тях и по-точно преди тях дори не е правен опит за изясняване на дългосрочните ориентири, потенциалните стратегически полоси и най-добрата траектория за развитие на националната икономика в динамичната световна среда, които да се използват като индикативни корективи на краткосрочната политика и нейните резултати.

Едва през последните години по инициатива предимно на отделни гражданско-професионални асоциации беше сложено началото на обществена дискусия по дългосрочните аспекти и стратегическите насоки на стопанската ни дейност. Всъщност разработването на тази проблематика беше отдавна наложително, и то преди всичко на държавно равнище. Без своевременното ѝ изясняване още от началото на прехода програмирането и провеждането му не можеха да се увенчаят със задоволителни резултати. Без разкриването на перспективните възможности за развитие на българската икономика и общество в условията на ускорено променящия се свят, към които да е насочена цялата сегашна и бъдеща политика на държавата, съществен напредък не може да има. Нещо повече, поради ключовото място на тази проблематика за постигането на висока икономическа конкурентоспособност по-нататъшното забавяне на подобна задача е равнозначно на прогресивно историческо изоставане.

В предварителен порядък би било коректно да се подчертае, че дискутирането и разработването на отбелязаната проблематика във връзка с едно по-пълноценно научно обслужване на необходимите държавни инициативи по перспективното развитие на българската икономика изисква задачата в цялата ѝ размерност заедно с финансирането ѝ да е поставена преди всичко от висшите държавни институции. Най-същественото основание е, че проблематика от такова естество не може да се разработва, а още по-малко да се финансира от спонтанни, едностранчиви и фрагментарни частни инициативи. Както ще се опитаме да покажем по-нататък, това в действителност е широкомащабна и *отворена* във времето задача, чието адекватно изпълнение, на първо място, изисква значителен обем от съответно *институционализирани и перманентни* изследвания, а след това и надежден обществен механизъм за продуктивна итерация между резултатите от изследванията със съответните държавни решения в областта на стратегическото проектиране и развитие на страната. Същевременно подобно естество на проблематиката предопределя и съответния по-комплексен обхват и дефиниране на задачите по перспективното развитие, единен методически подход за тяхното разработване, както и титулния адресат (субектите) на крайното практическо верифициране и прилагане на получените изследователски и практически резултати. Но въпреки неизбежно по-тесния обхват и едностранчивост на подхода, съображенията и предлаганите решения във всяко по-често включване в дискусиата, каквото е тази статия, стремежът в нея по-нататък ще бъде проблематиката, формулирана в заглавието ѝ, да се третира възможно по-близо до същността ѝ в изтъкнатия смисъл. В крайна сметка минималната обществена полза от излагането на по-частните съображения би било постигането на своеобразен публичен преглед на идеи и резултати като част от дискусиата.

Подход към разкриване на нишите

1. Най-общо реалните възможности за развитие, разкривани от перспективните пазарни ниши (не само) на България, са онези по-леко податливи, но безусловно конкурентни в близък и далечен хоризонт сегменти на световния пазар, позволяващи да бъдат заети благодарение на последователно активна национална политика. Следователно освен съответен профил стопанска дейност нишите са преди всичко специфичен *конкурентен стандарт* в глобализиращия се пазар, който националната икономика трябва реално да покрие и успешно да отстоява. По тази причина решаващите *фактори* за достигане на необходимите стандарти неизменно ще са в центъра на нашето внимание.

За да се разкрият удовлетворително перспективните пазарни ниши, най-напред е нужно осигуряването на две важни предпоставки от научно-обслужващ характер, които съответно детерминират главните насоки,

обхвата и организацията на самите изследвания: първо, предварително да е снета в подходящ аналитико-оперативен пакет от индикатори цялата огромна картина на конюнктура и тенденциите в развитието на световния пазар - най-вече по основни профили, равнища на ефективност и на конкурентоспособност; второ, да е изяснено реалното състояние и възможности за развитие на по-важните отрасли у нас, които в перспективен план съдържат потенциални *предимства* на икономиката и обществото ни спрямо другите страни.

Доколкото ускоряващата се днес глобализация води до все по-тясна интеграция и взаимна зависимост в развитието между икономически, социални, политически, правни, екологични и други процеси, нужни са също достатъчни изследвания и резултати не само от чисто икономическо, но и от технологично, правно, социологическо, политическо, културно, екологично и т.н. естество, очертаващи *комплексната* картина за състоянието и тенденциите в световното развитие. Освен това е необходимо да се разполага и с надежден научен апарат за достатъчно достоверно прогнозиране на всички тези процеси в дългосрочен хоризонт, тъй като предимно в реалните им бъдещи измерения ще се търсят възможните ниши за националното развитие.

Ако тези предпоставки са осигурени, перспективните пазарни ниши на България вече могат да се търсят и идентифицират в координатното поле от доближаващите се измерения на две траектории: от променливите относителни обемни тегла и конкурентни стандарти на по-леко атакуемите сегменти в световната икономика, от една страна, и от аналогичните характеристики в дългосрочен хоризонт на онези български стопански дейности, които съдържат значими *предимства* по отношение на атакуемите сегменти, от друга. (В най-елементарния си вид траекториите могат да се изразят формално в единици брутен национален продукт като производна величина от теглата и конкурентната им ефективност).

2. Добре известно е обаче, че за разлика от напредналите страни в България засега не се работи върху осигуряването на подобни научни предпоставки. Особено след започналото реструктуриране на собствеността у нас липсва и точна информация за реалното състояние на по-важните стопански сектори и дейности. Нещо повече, тя обикновено е конфиденциална за обществеността и в относително най-достоверния си вариант е известна само на правителството.

Какви възможности остават при подобна ситуация за полезни съображения и изводи по перспективите за развитие на българската икономика от по-частни изследователски позиции? Най-напред във всички случаи е задължително (и при най-тесния им обхват) предварително да се познават добре дълготрайните тенденции в качествено-структурното развитие и конкурентните стандарти поне на *основните* отрасли в световната икономика. Нужно е също да се имат предвид експертните

прогнози на авторитетните международни икономически организации за очаквания им тренд в обзрима перспектива. Експлицирани в подходящ операционален вид, те биха очертали приблизителната динамична параметрична среда за разкриване на перспективните пазарни ниши на България. Но тъй като дори и в пределно кратка форма оскъдното място тук не позволява включването на подобна обемна подготвителна задача, в разработването на темата по-нататък ще се приложи алтернативен подход, който при очертаните дотук ограничения на задачата ни изглежда най-продуктивния. Най-общо той може да бъде квалифициран като селективно-репрезентативен.

Известно е, че въпреки голямата сложност и стохастичност на обществено-икономическата действителност, в нея както при всички други обективни реалности съществуват фактори, процеси и области с *определяща* роля спрямо промените в останалите. По тази причина адекватната им качествена характеристика съдържа индикативни свойства за удовлетворително разкриване на качествената идентичност и развитие на свързаните с тях фактори и процеси. И както показва научният опит, подобно обстоятелство широко се оползотворява в методологията на обществознанието.

Спрямо качествената идентичност и тенденциите в цялостното общество развитие на света, вкл. по отделни страни, такава определяща роля имат основните измерения на статута и тенденциите в глобалното *индустриално* развитие. По отношение на индустриалното развитие такава място и роля имат профилната структура и дълготрайните тенденции в развитието на водещите *макроструктуроопределящи* индустриални отрасли в икономиката на *най-напредналите страни*. Обикновено първо в тези отрасли нахлуват новите открития и технологии, след което обхващат и останалите. Затова качествено-структурната им характеристика и тенденции съдържат висок евристичен потенциал за достоверна идентификация и прогнозиране на по-съществените качествени промени, които ще настъпят впоследствие в цялата национална икономика. Нещо повече, благодарение на този потенциал могат също да се прогнозират със значителна достоверност по-важните качествени промени и в повечето функционално обвързани с националната икономика сфери на *обществения* живот. Или по отношение на основните качествени черти на цялата икономика и оттам на обществото в отделната страна характеристиката на водещите макроструктуроопределящи отрасли има приблизително същата индикативна сила, каквато например идентификацията на информационния генетичен код на биологичната клетка спрямо родовите характеристики на целия организъм.

Качествено-структурната характеристика и тенденции в макроструктуроопределящите отрасли на най-напредналите страни обаче е до голяма степен индикативна и за магистралните структурни

тенденции, конкурентните равнища и решаващите фактори на ефективността в световната икономика. Първо, защото *днешните* профили и стандарти на макроструктуроопределящите отрасли в тези страни подсказват във висока степен на достоверност главните насоки и стандартите, по които *утре* ще се развие *цялата* им икономика и общество, впоследствие и в останалите страни на света; второ, защото предимно тяхната икономика в цялост налага конкурентните стандарти в глоболизиращото се световно стопанство.

За една радикално реформираща се, намираща се на исторически кръстопът страна, каквато е нашата, адекватно разкритите пазарни ниши обективно имат същата определяща и индикативна роля по отношение на по-важните качествени изменения, които по-късно ще настъпят заедно с тях в цялата икономика и общество. Макар да се отнасят за по-конкретни насоки и профили на стопанската дейност, те всъщност са специфична визия за развитието на цялата икономика и оттам на цялото общество. Те са динамичната скелетна конструкция, около която впоследствие ще "обраства" и ще се развива качествено новата стопанска и социална "плът" - малки, средни и големи предприятия, съответната инфраструктура, множеството видове услуги и социални дейности от административно, образователно, научно, културно и друго естество. Това пък означава, че необходимото научно обслужване за разкриването и *практическата реализация* впоследствие на перспективните пазарни ниши в действителност трябва да е в такива насоки, обхват, организация и резултати, които да осигуряват паритетно устойчиво развитие на цялото общество съобразно предизвикателствата на глоболизиращата се външна среда.

3. И така, в отбелязаните дотук ограничения перспективните пазарни ниши на България по-нататък ще бъдат открити по следния начин:

- Маркиране на настъпилите през 70-те години на XX век радикален качествен прелом в профилната еволюция и в решаващите конкурентни фактори на макроструктуроопределящите индустриални отрасли във водещите страни на света. Характеристиката на този прелом експлицира до голяма степен контурите на една трансисторическа глобална тенденция на индустриалното¹ и общественото развитие. Тя ще се използва: а) като методическа база и индикативен инструмент за идентифицирането на главните определящи черти на универсализиращия се съвременен модел икономика и общество, към който води тенденцията; б) за прогнозиране на очакваните в обозримо бъдеще най-важни промени на тези черти, които *главно ни интересуват във връзка с темата*; в) като основен аргумент в обосновката на препоръчаните в края на статията пазарни ниши за България.

---

¹ Вж. Икономическа мисъл, 2000, N 1, с. 30.

- Открояване върху този сравнителен фон на най-съществените национални предимства, проблеми и задачи на страната, респ. на онези магистрални стопански насоки и дейности, които могат да се развият най-бързо в перспектива съобразно глобалните конкурентни стандарти в качеството им на стълбове и влекачи на цялостния ни общественно-икономически напредък.

Понятието за нишите

Най-напред е нужно да се доуточни работният смисъл на термина "перспективни пазарни ниши", тъй като от него зависят ограниченията и логическата последователност на разработката до края.

1. Съвременното съдържание на понятието значително се различава от първоначалния му (конвенционален и единствен) смисъл; утрешното му разбиране, с което свързваме перспективите (и най-важните задачи) за развитие на дадена страна, съществено ще се различава от съвременното. До неотдавна понятието се отнасяше единствено за *фирменото* планиране и стратегия. Впоследствие то беше разширено с отрасловите приоритети на макроикономическото прогнозиране и стратегия. (Следователно е резонно понятията "ниша" и "приоритет" да се употребяват в работния език по-нататък като синоними.) През последните 10-15 години обаче с мощното развитие на междупроизводствената диференциация и съответно интеграция се появи нов, твърде емблематичен за бъдещата тенденция нюанс. Въпреки бариерите на конкуренцията, новите открития и технологии в дадена конкретна сфера днес изключително бързо се разпространяват в останалите, *различни* дейности и сектори, съответно променяйки традиционните им технологии. Ето защо свързването на понятието "ниша" с традиционно обособената *конкретна* стопанска дейност или отрасъл започна да губи основание. С него вече се обозначават общи, *интегрални направления* за развитие на *различни* дейности и отрасли, обикновено формирали се първоначално върху принципно ново откритие и технология. Такива сега са електрониката, информационните, нано- и биотехнологиите, новите материали, алтернативните енергийни източници и др. Главно в иновационните полета на подобни *интерстопански* направления по-нататък ще се водят утрешните най-важни конкурентни битки в глобализиращия се пазар. Следователно перспективните пазарни ниши (не само) на България днес е логично да се търсят *предимно* в очакваната проекция на отбелязаните направления заедно с присъщите им решаващи конкурентни фактори за развитие в обозримо бъдеще. Затова акцентът в същинската част на разработката ще падне върху най-новия смисъл на понятието "ниша".

2. Всъщност незаети (свободни) ниши на световния пазар отдавна не съществуват. Такива или трябва да бъдат създадени - чрез *съвсем нови* производства и съответно потребности (което изисква преди всичко

адекватна национална стратегия), или просто да се отвоюват - разбира се, единствено с *по-добри* от конкурентите стратегически средства и иновативни решения. Това обстоятелство обаче безалтернативно предопределя не само главните насоки, съдържанието и инструментите на икономическата политика в перспектива. То диктува също какъв да бъде обхватът, организацията и режимът на финансирането на *научното обслужване* с оглед успешно завоюване и отстояване на нишите; предполага и принципно нови (от досегашните) функционални взаимоотношения и съответно права и обратна връзка между политика, научна сфера, иновационна дейност и обществено-икономическо развитие.

3. Да се разкрият (евентуално добре) перспективните пазарни ниши на една страна обаче, без поне да се посочи *как* те могат да бъдат завоювани и отстоявани, означава подобни разсъждения по тях да си останат само интелектуални упражнения и пожелания. Ето защо въпреки обемността на такава задача тук е задължително най-малкото да се отбележи следното:

Доколкото са ядрото, около което впоследствие ще се развият качествените промени в *цялата икономика*, проблемът за реализацията на идентифицираните пазарни ниши е в действителност проблем за разработването и реализацията на практически достатъчно комплексна *Национална стратегия* за перспективното развитие на цялата икономика,² за каквато (стратегия) досега у нас липсва дори и само опит. Нещо повече, тъй като в съвременния все по-интегриран свят всички аспекти и измерения на общественото развитие са тясно взаимосвързани, проблемът за успешното завоюване на нишите включва също и необходимостта от изработване на адекватна визия за развитие и оползотворяване на националните предимства във *всички* по-важни сфери на обществения живот, вкл. в областта на националната духовна идентичност, ценности и идеали. Или всъщност е нужна *Национална доктрина за общественото ни развитие*.

Най-общо, за да са адекватни, доктрината и стратегията трябва да отговарят на следните формулирани накратко принципни условия: те не могат да бъдат *еднократно* изработен пакет от дългосрочни инициативи и мерки на държавата; обективното им предназначение налага да са гъвкав, отворен във времето, писмен рамково-нормативен документ, съдържащ комплекс от взаимнообвързани основни приоритети и специфични програми, които *перманентно* се верифицират и променят съобразно динамиката на външната и вътрешната обществено-икономическа действителност; същевременно този комплекс трябва да притежава максимална вътрешна съгласуваност, последователност в отделните програми и мерки, достатъчна

---

² Вж. Банки Инвестиции Пазари, 1999, N 3, с. 15, 17; 1999, N 7, с. 17.

относителна *устойчивост* и предвидимост във времето.³ (Тези принципни изисквания от своя страна предопределят в какви насоки, мащаб, организация и начин на финансиране трябва да се осъществява необходимото им научно обслужване.) Следователно, макар и само за ядрото на *бъдещото* развитие на икономиката, въпросът за реализацията на нишите всъщност е проблем за практически *достатъчното комплексно* изработване и осъществяване още в *настоящото* на пакета от дългосрочни приоритети и програми. Но в ускорено променящия се свят, в който вече "по-бързият изяжда по-бавния", това трябва да се прави без никакво суетене, тъй като всяка мудност е равнозначна на съответно по-голямо от досегашното историческо изоставане. Що се отнася до самите приоритети и програми, те не могат да се ограничат само до задачите, пряко свързани с нишите. Чрез тях трябва да се извърши своевременна подготовка и необходимите качествени промени във всички основни дейности и специфични сфери на общественно-икономическата действителност, с които нишите са функционално обвързани. Тук ще отбележим само две от най-важните: незабавно пристъпване към създаване на необходимата икономическа, социално-политическа и институционално-нормативна среда за генериране, респ. привличане и съответно насочване чрез косвените инструменти на държавата на нужния за такъв голям обществен проект огромен инвестиционен ресурс; бърза, но качествена подготовка и провеждане на съответно целенасочени реформи в образованието, науката и иновационната дейност, които да осигурят необходимото качествено научно обслужване.

Главните определящи черти на универсализиращия се модел икономика и общество, към който води трансисторическата глобална тенденция⁴

1. Две са всеобхватните потенциални възможности и съответно основни фактори, от които в *решаваща* степен се е определяла и нараствала през различните етапи от досегашното индустриално развитие ефективността и конкурентоспособността на всяка стопанска дейност: реалният достъп на съответния производител до по-богати и по-качествени суровини и енергия; новото знание за природата, икономиката и обществото, съответно развивало технологиите и комбинацията (организацията) на стопанските дейности в микро-, макро- и мега-(международен) мащаб. В зависимост от радикално променящия се начин, по който всяка от двете възможности последователно е доминирала в отделните исторически периоди като решаващ конкурентен фактор, цялото досегашно индустриално

³ Вж. Банки Инвестиции Пазари, 1999, N 7, с. 23.

⁴ Вж. Икономическа мисъл, 2000, N 1, 31-45.

развитие би могло да се периодизира в две големи епохи. Най-общо отбелязаната радикална промяна би могла да се формулира като качествена еволюция и *прелом* от доминиращо екстензивна (т. е. относително едностранчива) технологична преработка на природните ресурси в готов продукт към преобладаващо интензивна (все по-дълбочинна и комплексна) върху основата на научното знание. Колкото по-ранен е периодът на индустриалното развитие, толкова икономическата ефективност и конкурентоспособност са функция не главно от иновационния фактор, а предимно от индивидуалния достъп до експлоатацията на по-богати и по-качествени природни ресурси. В действителност до онази граница на световното икономическо развитие, при която по-висока печалба и съответно растеж може все още да се реализира чрез набавянето и добиването на по-евтини суровини, енергия и жив труд, иновациите по тяхното икономисване и по-интензивно използване, ще си остават *втория* по значение фактор в икономическата надпревара.

И все пак цялото развитие е резултат от иновационния фактор. Онези дейности, в които той нахлува най-напред, започват да доминират, след това се превръщат в *структуроопределящи* за цялата икономика. В сферата на стопанските инициативи те обикновено стават приоритети както за частното предприемачество, така и за икономическата политика на държавата. Или при всеки нов етап се проявява, т. е. Утвърждава, едно правило, имащо силата на общ принцип: качествено новите структуроопределящи отрасли и технологии стават приоритетен обект на частната инициатива и държавната икономическа политика. Отраслите на миналото, които по-рано на свой ред са били приоритет, остават да са обект на пряка или косвена подкрепа от държавата единствено когато продължават да запазват реална функционална роля за ефективността на останалите. Следователно глобалната тенденция, която отделните ѝ етапи очертават, би могла да се определи като качествена еволюция и *прелом* от *ресурсоемка* към *наукоемка* индустриална епоха. Външно доловимата, конкретно историческа граница, която ги отделя, е разразилата се през 70-те години на XX век суровинно-енергийна криза (наричана "петролни шокове"). Тъкмо тогава в човечеството настъпи радикално преосмисляне и рязък завой към по-пълноценна преработка на природните ресурси, основана изцяло върху научната и иновационната дейности. Появиха се нов обществен мироглед, подход и модел на икономическото развитие, в който на преден план изпъкна неотложната необходимост ресурсите да се третират като онова, което са в действителност, т. е. като ограничени. На второ място, в новия модел като *решаващ фактор* за повишаване на икономическата ефективност и конкурентоспособност на всички равнища се *налага развитието и прилагането на нарастващо комплексни знания за природата, икономиката и обществото*.

2. Кое е определящото в новия модел?

Най-напред върху технологичната база от ресурсоемката епоха в големите развити страни се появиха и вече се наложиха като макро-структуроопределящи модерните клонове на химическите, биотехнологичните и фармацевтичните производства, на електрониката, информатиката, приборостроенето, атомната и космическата индустрии и др. За разлика от водещите структуроопределящи отрасли във всеки от етапите на предишната епоха, полезните свойства на новосъздаваните блага в тези клонове са *напълно* откъснати от природните качества на изходната суровина. Те са изцяло функция от иновационната дейност. По отношение на конвенционалните производства новите клонове се открояват като качествено друг (high-tech) модел икономика с принципно нови технологии, организация и управление.

Иманентното за новия индустриален модел обаче е, че поради значително развитата се глобализация, интеграция и динамичност на стопанските процеси, високотехнологичното равнище в структуроопределящите отрасли започна настойчиво да налага потребността от адекватни качествени промени във *всички останали* отрасли, връзки и профилирани дейности, с които са интегрирани в производствено-търговските мрежи. Нещо повече, качествено новата им характеристика вече изисква нов тип организация и функционално взаимодействие в *макроикономически* и *мегамащаб*. Този тип и неговото разгръщане по-нататък съдържа огромен потенциал за стопанската ефективност и развитие. От друга страна, ускоряващата се глобализация и взаимна зависимост на стопанските процеси през последните десетилетия със същата интензивност завладя и социално-политическите процеси. По силата на тази взаимозависимост решаването на даден икономически проблем днес е до голяма степен решаване и на съответен проблем в социалната и политическата област. И обратно, решаването на проблемите на социалната и политическата среда, нейното качествено състояние и стабилност все повече се превръщат от косвен в пряк фактор на икономическата ефективност, стабилност и развитие. Следователно още от началото на новия век на преден план в цялостната научна и иновационна дейност редом до естествените и техническите изпъкна решаващата роля на обществените науки, от чието строго целенасочено, координирано и утилитарно развитие във всяка страна в най-висока степен ще зависи обществено-икономическият прогрес през новата епоха.

Перспективните пазарни ниши на България

Досега няколко правителства, вкл. и действащото, са посочвали за свои приоритети развитието на отделни стопански отрасли като перспективни пазарни ниши. Това обаче е правено, както се отбеляза, извън задължителния контекст на една дългосрочна и комплексна стратегия, която единствена би могла да открие действително перспективните. Сред тях най-

Контекст и подход за разкриване на перспективните пазарни ниши...

често посочваните са *аграрният сектор, леката промишленост, туризмът, отделни елементи на инфраструктурата*. Преди да се изрази кратко отношение към тях, нужно е да се направи едно съществено разграничение. Тъй като страната все още е в дълбока икономическа криза, приоритетите за стопанско оживление и за излизане от кризата могат в определена степен да съвпадат с тези на действително перспективните пазарни ниши. И все пак едните и другите са всъщност толкова различни, колкото с известна условност може да се твърди, *че е различна икономиката на миналото от тази на бъдещето*.

Кои са *приоритетните стопански насоки* за излизане от кризата и съответно нишите за дълготрайно конкурентоспособно развитие?

1. В пакета от приоритети за излизане от кризата трябва задължително да влязат дейностите: успели да се стабилизируют в депресивните условия и дори да станат рентабилни; необходими за съвременното технологично развитие на реалния сектор и най-вече на иновационно-развойните му звена; удовлетворяващи с продукцията си основни жизнени потребности на населението (например аграрният сектор и съответстващата му преработваща промишленост), както и свързаните с националната сигурност; инфраструктурата (а в нея, на първо място, комуникациите) и енергетиката.

Защо повечето от заявените приоритети на досегашните правителства всъщност не могат да бъдат стратегически?

Известно е, че няма страна по света, в която селскостопанското производство да е високопродуктивно и конкурентоспособно без специфичните му технологии да се основават върху: силно развито селскостопанско машиностроене; съвременна селективно-развойна база и генно инженерство; върхови химически и биотехнологии в тясно свързаните с него промишлени отрасли; едроплощно земеделие; нужната за съвременната конкурентоспособност капиталова и производствена концентрация; достатъчна институционална, законова и финансова (до 40% от производствените разходи) подкрепа на държавата. А за да е в състояние държавата да осигурява финансова подкрепа, тя очевидно би трябвало да може да набавя съответните средства от други високопроизводителни отрасли. Или ясно е отново, че към въпроса за стратегическите насоки и приоритети за икономическото развитие на една страна не може да се подхожда по друг начин освен достатъчно далновидно и комплексно. По-важното в случая е обаче, че за разлика от България сред перспективните ниши в нито една от напредналите страни днес не фигурира аграрният сектор.

Аналогично стои въпросът с инфраструктурата, леката промишленост, туризма. Сам по себе си преференциалният им режим на развитие не може да даде желаня оживяващ (антикризисен) или стратегически ефект. Единствено *точно определени насоки и качество* на тяхното развитие в *комплексна взаимобвързаност с други приоритети в рамките на една*

цялостна национална стратегия могат надеждно да изведат страната от кризата, а след това заедно със стратегическите приоритети настойчиво и последователно да я наредят след време сред напълно конкурентоспособните. Не биха могли например да се развиват на конкурентно равнище такива сегменти от съвременната инфраструктура като транспорта и съобщителните връзки без съответно разгръщане и внедряване на информационните технологии. От своя страна, едва ли последните могат да получат съвременното им функционално място при досегашната подчертано депресивна (вместо приоритетна) научна и технологична държавна политика. Не би могло туризмът да се развие в действителен стратегически отрасъл, без България да се превърне в социално хармонизирана страна с опазена национална и общоценностна култура, с развити комплексни услуги, с грижливо съхранени исторически и природни забележителности.⁵

2. Основните тенденции в съвременното индустриално развитие във все по-голяма степен отреждат на традиционните производства второстепенно място и роля в политиката на участие на всяка страна в световната конкурентна борба. Това важи за повечето от разгледаните отрасли и дейности, тъй като по-тясната обвързаност на технологиите им с природните процеси обикновено не позволява съвременното интензивно научно развитие. Правилото обаче не е валидно за онези от конкретните им производства, в които подобна обвързаност или бариера не съществува. Днес на световния пазар все повече пробиват и се налагат стоки от леката промишленост, аграрния сектор и дори от добивната индустрия, които имат свръхвисоко асортиментно качество, притежават уникални потребителски (в т.ч. вкусови) свойства, задоволяват специфични индивидуални потребности и са екологично чисти. Естествено тези качества могат да се постигнат единствено върху основата на масирано развитие и използване на най-нови научно-технически открития както в преките им производства, така и в кооперираните дейности, с които те са технологично обвързани. Следователно в пакета от стратегически приоритети за икономическото развитие на България не може да фигурира например аграрният сектор, а също леката, добивната промишленост и други традиционни отрасли. *Това по принцип обаче не важи за всяка от конкретните им производствени дейности, респ. насоки за развитие, за които страната има сравнителни предимства в перспектива.* Такива например могат да бъдат производствата на отделни специфични висококачествени и екологично чисти артикули *от консервната, винарската, млекопреработвателната и цигарената промишленост.*

3. Ако в най-напредналите страни днес първостепенните държавни приоритети за конкурентоспособното им развитие са най-силно наукоемките

---

⁵ Вж. Банки Инвестиции Пазари, 1999, N 3, 17-20.

направления и отрасли, никоя от по-изостаналите страни няма шанс някога да се намеси сериозно в конкурентната борба, без стратегически приоритетно и ускорено да развива в икономиката си тъкмо най-наукоемките направления и отрасли. Нещо повече, шанс да се намесят равностойно в конкуренцията ще имат само държави, които *съумеят в относително по-висока степен от конкурентите* да развиват тези направления, използвайки пълноценно евентуалните си национални *предимства*. Що се отнася до България, тя не разполага с природни ресурси, които значително да благоприятстват развитието ѝ. Следователно остава страната да разчита преди всичко на най-силно наукоемките направления и фактори, за които има *значим унаследен опит*: сравнително добри (или близки до световните тенденции и стандарти) стопански профили, научен климат и инженерна култура, натрупани професионални и организационни умения, относително високо качество на човешкия капитал, който именно в съвременните условия е *решаващият* фактор за всеобхватен прогрес. Въпреки че някои са практически ликвидирани, традицията (в добрия смисъл) за тези дейности все още е жива. Предимно тя би спомогнала страната по-бързо да завоюва диференциални предимства и резултати на световната пазарна арена. Същевременно е ясно, че малка държава като България е немислимо да копира и следва основните макроструктуроопределящи наукоемки отрасли в напредналите икономики (и особено в по-мощабните) дори за тях да има известни предимства. Тя може да развива преди всичко сравнително по-маломощабни, но висококачествени, гъвкави и полипрофилни производства, които въпреки това имат макроструктуроопределяща роля. Какви биха могли да бъдат те като по-интегрални направления, които в бъдещата, напълно глобализирана, среда ще са еднакво актуални и безалтернативни пред всяка конкурентоспособна национална икономика?

3.1. В реалния сектор, развиван от новото знание и иновациите на *природните и техническите* науки, такива направления и отрасли, за които в страната има значим натрупан опит, могат да са: а) микроелектроника (която скоро ще стане наноелектроника), микроелектронни схеми, оптоелектроника, елементна база за автоматизирани технологии; б) информационни технологии и телекомуникации; в) софтуер на уникални технологични, организационни, управленски, информационни и комуникационни системи, програми и задачи; г) машиностроене на гъвкави, бързосменни (on line) и многопрофилни технологични системи, на промишлени работи и агрегати за оборудване на средни и малки предприятия; каростроене; електротехника; д) военно-промишлени технологии, използвани и за цивилни производства; е) уникално приборостроене, медицински апарати и оборудване; ж) селскостопанска техника за полипрофилно високотехнологично обслужване на аграрното производство съобразно теренните, почвените и климатичните условия на България;

з) нови композитни материали и алтернативни енергийни източници; и) генетика и селекция на нови породи и сортове; й) фармацевтика - нови лекарства; к) безотпадни (дълбочинни) технологии, вкл. за превантивно опазване и дезактивиране на околната среда.

Няма съмнение, че както навсякъде по света, почти всички от тези направления ще са обект предимно на *фирмената* стратегия и инвестиции. Но дори и икономически най-мощните фирми в света не биха могли да просперират в изострящата се конкурентна борба без съответна активна роля на държавата. Тя, първо, трябва *предварително* да е идентифицирала и класирала съответните перспективни ниши като *приоритетни* в дългосрочната си *стратегия* с оглед поставянето им в *преференциален* режим; второ, *своевременно* да е подготвила необходимата им *комплексна* благоприятна среда и фактори за преимущественото им реализиране от нормативно, образователно, научно и иновационно-развойно естество; трето, да започне практически да подкрепя интензивното им развитие с целия си преференциално-рестриктивен инструментариум от данъчен, митнически, финансово-кредитен, институционално защитен характер; четвърто, да осигури по-активна от конкурентите среда за генерирането и предимственото насочване на инвестиционните ресурси в най-силно наукоемките дейности.

3.2. Перспективните направления за развитие на новите знания и иновационната дейност в *обществените науки*, разбира се, не могат да се квалифицират в прекия смисъл като перспективни пазарни ниши, но в силно интегрираната среда на глоболизиращата се икономика през XXI век на тях се пада изключителна роля. Първо, от тях в най-голяма степен ще зависи оптимизацията (равнището на организираност, комплементарност и функционална комбинация) на стопанската дейност в макро- и мегамасщаб; второ, от строго целенасоченото им развитие и иновации също в *решаваща* степен ще се постига възможно *най-точната в стратегически план изпреварваща реакция* на националните фирми и икономика спрямо динамичните реалности на глоболизиращия пазар. Следователно от ефективността на научното им обслужване най-много ще зависи *макроикономическата* ефективност и конкурентна динамика, косвено оттам и *пълната* *микроефективност* на високите технологии във фирмите.

Най-общо главните направления за развитие на новите знания и иновационната дейност в обществените науки като решаващи фактори на съвременната стопанска ефективност и растеж са две: първо, разкриване параметрите и социалните механизми за поддържане в *динамичен перспективен план* от държавата на балансирано, хармонично и устойчиво развитие на *цялата система* от стопанския, социално-политическия, културния и екологосъобразния живот и, второ, разкриване на ограниченията, начините и инструментите за достатъчно изпреварващо целенасочено

Контекст и подход за разкриване на перспективните пазарни ниши...

развитие на *качеството и структурата на човешкия капитал* - необходимите в динамична перспектива профили на образование, наука, качество на условията му за живот.

В рамките на двете направления тук ще маркираме само част от фундаменталните за *икономическото* развитие иновационни решения от обществеността. (Страната, която най-добре решава тези проблеми, ще има и съответно най-висока динамика.)

- разкриване в дългосрочен хоризонт на методи, алгоритми и научни апарати за надеждно мега- и макросценарно прогнозиране на глобалното и специфично националното икономическо развитие;
- разработване и своевременно актуализиране на достатъчно далновидна и комплексна национална доктрина и стратегия;
- перманентна идентификация в глобалните процеси на ключовите структуроопределящи отрасли, дейности и услуги, респ. на функционално сателитните им дейности и услуги, с оглед постигането на динамично макроравновесие и комплементарност;
- разкриване и развитие на съответстващи на принципно новите технологии в реалния сектор насоки, форми и средства за комуникации и функционално взаимодействие в макро- и мегамасщаб;
- изясняване и изграждане като оптимално *системно* единство на ансамбъла от законови и институционални регулатори на стопанската дейност с оглед максимизиране в конкретните условия на нейната ефективност и динамика;
- разкриване и съблюдаване на онези принципни граници в разпределението на доходите, които, първо, създават трайно динамично равновесие в развитието на икономическата система; второ, хармонизират всички икономически и социални интереси, поради което пораждат социален мир; трето, са основа за политическа стабилност; четвърто, обуславят необходимото за социалната и политическата стабилност ново качество на живота; пето, чрез съответна образователна и научна политика на държавно равнище своевременно формират такова количество, качество и структура на човешкия капитал, които са решаващият фактор в една изцяло базирана върху знанието икономика и обществена система;
- изясняване на перспективните насоки, форми и механизми за ефикасен обществен контрол, най-полезно функционално взаимодействие и развитие на институциите в гражданското общество като база за защита и хармонизиране на обществените и индивидуалните интереси (респ. права и отговорности на гражданските институции и самите граждани) от уродливите прояви на бюрокрацията (произвол, корупция и др.).

Организация на научното обслужване

Както темата за нишите не може да се сведе само до въпросите по разкриването им, така и свързаната с тях научна дейност не опира единствено до прякото им научно обслужване. Изложените дотук съображения логически подсказват как да бъдат организирани и финансирани отделните специфични направления на комплексното научно обслужване. И все пак тези съображения не са достатъчни. Доколкото аналогичната практика в най-напредналите страни е пряко свързана със световните конкурентни стандарти, принципите ѝ са до голяма степен общовалидни и препоръчителни за всички останали.

1. С известна условност общата организация и финансиране на научното обслужване се разграничава, както е известно, на два основни типа - фирмено и извънфирмено. Главното от извънфирменото се пада на държавата. До към края на 70-те години преобладаващата част от приложните изследвания и иновации в индустриалните страни са организирани и финансирани от *фирмите* върху принципа на Търговския закон. Ангажиментите на държавата са се свеждали до субсидирането и организирането най-вече на фундаменталната наука. Но във водещите страни през 60-те - 80-те години рязко се разгръща *активната* научно-развойна политика на държавата. Тя сътворява нормативни правила, защитаващи интелектуалната собственост; освен фундаментални държавата вече организира на национално равнище и *приложни* научни изследвания и опитно-конструкторски работи; наред с държавните университети и лаборатории се появяват т. нар. иновационни инкубатори, организирани от държавата специални банки за кредитиране на рисковата научно-развойна дейност, държавни научно-технически съвети за конкурсен филтър на проекти, хай-тек-центрове и паркове, различни смесени капиталови дружества с държавно участие. Появява се грантовата система за активно и *целенасочено* организиране и финансиране върху контрактната система на приоритетни научни, образователни и развойни дейности от страна не само на държавата, но и на различни граждански и частни организации.

Днес всички тези инициативи са широко прилагана практика във *всяка* напреднала страна. Нещо повече, макар и с различни конкретни нюанси, във водещите страни се наблюдава общата тенденция към ускорено *уеднаквяване* и развитие на активната им държавна политика в цялостна *комплексна* система от мерки за интензивно генериране, масирано прилагане и дифузия на нови знания за природата, икономиката и обществото. По-важните са:

- Пакет от косвени мерки за създаване на *активна среда* за преференциално развитие на научно-развойната дейност - митнически и данъчни облекчения (данъчен кредит и ваканция), нисколихвени и безлихвени целеви кредити, закупуване и безвъзмездно предоставяне на

лицензи за ноу-хау, както и на оборудвани лаборатории, държавни гаранции за кредитиране на рисковата иновационна дейност.

- Държавата в най-развитите страни и особено в САЩ все по-широко участва с *преки* инвестиции в колаборация (консорциуми) с фирмения капитал за решаване на особено важни за съвкупното високотехнологично развитие приложни задачи.

- В повечето страни държавата последователно развива цялостна макроикономическа мрежа за вертикално-хоризонтален трансфер и дифузия на новите научни и иновационни постижения.

- Напредналите държави вече отиват към почти цялостно субсидиране на образованието като един от най-важните съвременни фактори за целенасочено перспективно развитие на науката, иновативната дейност и на цялата обществено-икономическа система.

2. Що се отнася до научното обслужване за развитието на цялата обществено-икономическа система, организацията и финансирането му не е от пряк интерес на фирмите. Колкото и да са качествени, резултатите от него не могат директно да се реализират като пазарен продукт. Никъде по света този тип обслужване не е било организирано по Търговския закон, каквито (по неофициална информация, защото официална няма) са най-новите политически идеи в България. То е изключителен прерогатив на държавата. Най-важните направления и иновативни резултати в *обществените* и *хуманитарните* науки, които трябва да бъдат организирани и финансирани от държавата, са: разкриване и оценка на възможните (сценарни) дългосрочни алтернативи пред развитието на страната в променящия се свят; избор на най-добрата от тях; проектиране, програмиране и провеждане на технологични последователни действия по перманентната реализация на национална доктрина и стратегия; последователно достигане (в некратак исторически период) и отстояване от страната на световните икономически, демократични и културни стандарти посредством комплекс от взаимно-координирани дългосрочни програми и проекти в конкретните области на обществено-икономическия живот.

3. И така, за да е адекватна, съвременната организация и *държавно* финансиране на *извънфирменото* научно обслужване на перспективните пазарни ниши (в широкия им смисъл) трябва да се базира върху следните общовалидни принципи: практически достатъчен в перспектива хоризонт и обхват на изследванията; целенасоченост и комплексност (интер-дисциплинарност) съобразно обществените стратегически цели и съответни държавни приоритети; съчетаване на единен, координиран подход на цялостното научно обслужване със задължителната автономност на изследванията върху конкурсна основа чрез научните фондове; осигуряване на ефективна права и обратна функционална връзка между проектното финансиране и съответно готови научни резултати, от една страна, и процесите по практическото развитие на съответната обществена

област, от друга. Реализирането на тези принципи е изцяло грижа и отговорност на държавата.

4. Колкото по-малка и относително бедна е една страна, толкова по-строго трябва да се прилагат тези принципи. Това изисква съответно изграждането на необходимата за целта институционална система. Подобно на останалите, този аспект на темата е също обемен въпрос, нуждаещ се от обстоятелни проучвания и обществена дискусия. Във връзка с поставената тук задача ще отбележим само главното. Най-общо комплексността на темата за нишите изисква обслужващата ги институционална система да е достатъчно обхватна и специфицирана съобразно основните й последователни задачи по перманентното им актуализиране и реализиране, както и по осигуряването на съответното ефективно научно обслужване. Идеите, които телеграфно ще предложим, са повлияни директно от практиката на Япония и САЩ.

Най-пълноценно инициативата по изработването и перманентното верифициране на националната доктрина и стратегия би могла да е по силите на един национален съвет или агенция с дългосрочни прогнозно-индикативни, консултативно-методически и рамково-регулиращи функции. Нужно е също като негова функционална субординация да има: национален съвет по стратегическо макроструктурно развитие с индикативни и координационно-регулиращи функции; национален съвет за развитието на науката, образованието и иновациите с координационно-регулиращи и контролиращи чрез контрактната система функции, подобен на създадения през 1993 г. от Б. Клинтън Национален съвет по наука и технологии (National Science and Technology Council); национален съвет по развитие качеството на живота, респ. на човешкия капитал; национален съвет по духовното развитие на обществото.

*

Цяло десетилетие страната ни номинално, т. е. чрез политическите програми на своите правителства, се стреми да преустрои и доближи реалността си до икономическите, демократичните и общокултурните стандарти на индустриалните страни. На практика обаче предприеманите стъпки и използваните средства досега увеличават, вместо да намаляват дистанцията. Причините в сложната обществена действителност са, както винаги, много. Фундаменталната е отсъствие на адекватна комплексна национална доктрина и стратегия, разкриваща в специфичните условия на България перспективните възможности за пълноценно реализиране предимствата на интензивното наукоемко развитие.

Първата страна, поела устремно по пътя на интензивното наукоемко развитие чрез съответна национална стратегия, е САЩ през 80-те години. В най-концентриран вид философията на тази стратегия е формулирана (еволуираща) по-късно в известните шест принципа на научно-технологичната политика на Б. Клинтън (Statement of Principles, President's

Контекст и подход за разкриване на перспективните пазарни ниши...

Committee of Advisors on Science and Technology, 25.09.1995.). Благодарение на практическата им реализация и по-конкретно на рязко нарасналата производителност на средното работно място през последните 6-7 години и особено през 1999 г. икономиката на САЩ отбеляза безпрецедентен растеж - най-високия от 30 години насам. Предвид пилотната роля на американската икономика в глобалните процеси, днес тези принципи имат практическото значение на шестте "божи заповеди" за успешното конкурентоспособно развитие на всяка страна.

През последните години редица проблеми в икономиките и валутните курсове на Япония и Европейския съюз (ЕС) придобиха почти хроничен характер. За да ги реши, Япония пристъпи към нова макроструктурна и институционална реформа. Едва обаче след като държавата подкрепи реформите с инжектиране в *иновационното* развитие на информационните технологии на около три трилиона йени, икономиката ѝ най-после през 1999 г. отбеляза очаквания растеж. Аналогични са мерките сега в страните от ЕС. Те официално обявиха решителната си инициатива да развият възможно най-бързо недостигащата им спрямо САЩ конкурентоспособност чрез съответен стратегически пакет от мерки. Как? Отговорът им е: като базират икономиката си *изцяло върху знанието*.

България сега се стреми към по-скорошно пълноправно интегриране в икономическото пространство на ЕС. Но как? Без адекватна в посочения смисъл национална стратегия и нещо повече - въобще без стратегия. Ако в най-близко време обаче страната не съумее да разработи и започне да реализира именно такава стратегия, икономиката ѝ не само не би могла да се интегрира в европейското пространство, но и не би имала шанс някога да придобие нужната ѝ конкурентоспособност и в глобалното икономическо пространство.

15.XI.2000 г.